

միայն մինչև կողերը կ'իջայ. կ'ըստի նաեւ
"սուր",

միշմիշ (տարբերէն) = ծիրան:

միւնդիւն = մուկն + դեղ — 1. տեսակ
մը դեղ՝ մուկերը թունաւորելու համար. 2.
տեսակ մը թոյն:

մստոնել — կեղտոտել, աղտոտել. 2.

քաքել:

մշտել — խցել. սուր բանով հրել.

մշտուկով հրել:

մշտուկ — փայտ, որուն մէջ ծայրը
երկաթէ ձաղ մը կայ, որով անասունները առաջ
կը վարեն:

մշլ մշլ, մշլալ — խաղաղ եւ երջա-
նիկ քննալ:

միւթնուլուս = մութն + ու + լուս —
հագին թէ լոյս. "յոգոս" մութնուլուսն հա-
մար էլնէ + րէն:

միւտալ — 1. քթի տակէն ձայն հանել.
2. դժգոհ լինել:

միւմիւլ — 1. թեթեւ ցաւ. 2. մալալ:

միւմիւր — նոյնը քան մալալ:

միւմիւր — մոռածել, մոռածեմներու մէջ

խորատուգոհիլ:

միւմիւր — մառամանք, խորին մոռ-
ածութիւնք:

միւրը — մուր:

միւրիւ, միւրտիւ, — աւուրիւ, ապականիւ,

գէշ հոտ բուրիւ:

(Միւրիւ էլնէ + րէն)

ՄԵՆԻՔ Յ. ԴԱՅԻՔ-ԱՅԿ

Հ Ն Ա Ս Օ Ս Ա Վ Ա Ն

ՈՐՈՐԴՆԱԿԱՆ ՈՐԳԱՆՈՐԴՈՐԴՆԱԿԱՆ ԲԵՐԷ ԵՒ

ԼԵՄՈՆ ԳԻՏՆԱԿԱՆՈՐԴ

ՏԵՂԵՎԱԿԱՆ Գ. Փ. ԼԵՄԱՆԻ

(Ընդունալով իմ օրհանգիստը)

Բաց աստի զուտ ասորեստանեան ծագ-
մամբ ալ կարեւոր գիւտեր եղած են: Յիշելու
է նաեւ այն արձանագրութիւնը, զոր Տիգրան-
պիղեներ Մ կանգնած է Մալազկէրտի դաշտին
մէջ՝ Նայիրի միացեալ իշխանաց վրայ տարած
յաղթութենէ մ'ետքն, եւ որ այժմ Գոնջալու
գեղին քով կը գտնուի: Տիգրանպիղեներ հոս
կ'անուանեն ինք զինքն նուաճող Նայիրի-աշխար-
հաց՝ ճուճի աշխարհէն մինչև Գալստի եւ

մինչև ցմեմ (այսինքն՝ միջերկրական) ծով, այս-
պէս՝ kāsīd māti Nairi istu (māti) Tu-um-
mi a[di] māti Da-i-a-ni kāsīd... adi
tamdi rabiti (գրութեմ՝ A. AB. BA. GAL. LA.)
Չայնական գրութեամբն Tu-um-mi անուան
կ'իմանանք որ յաճախ գտնուած եւ մինչև այժմ
Nim-mi կարդացուած աշխարհը պէտք է՝ ճուճի,
կարգալ, վասն զի մինչեւն ձայնաւորը թէ nim
եւ թէ tum հնչումն ունի: Եսոր մտադիր ըրա-
ղիս Մարտիկիան Շտրեք (M. Streck.) Այս ար-
ձանագրութեան գիւտը հաճախական հաստա-
տութիւն մ'եղաւ Բէլքի կարծեաց, զոր յայտ-
նած էր ուղեւորութիւնը սկսելէն յառաջ, թէ
Տիգրանպիղեներն եւ Նայիրի երկրներուն իշ-
խանաց մէջ տրուած ճակատքը պատահած ըլլա-
լու է Մալազկէրտի դաշտին վրայ: Արձանա-
գրութիւնն այլեւայլ կողմանէ ազգակցութիւն
մը կը ցուցնէ Տիգրանպիղեների Ա այն արձա-
նագրին հետ, որ Մերենեհ-տիէ՝ "սինադեր
քարայրին", Ելքին վրայ կը գտնուի: Ինչէն տեղ-
ւոյ մօտ գտնուող այս քարայրին այցելիլը, զոր
կտարներն զինք համապատասխան յիշուած
անունն ձինն կատարած ուղեւորութեանն ատեն,¹ ար-
գէն յառաջունէն որդուած էր ուղեւորութեանն
ծրագրին ընդարձակելու ժամանակ:² Այցելու-
թեամբս ձեռք բերինք անյուսակի արգիւնքներ
այլեւայլ ուղղութեամբք:

Մինչև հիմայ գերմանացի ճարտարագէտ
Սեստերի (Sester) անուն կաղապարին համեմատ՝
զոր հրատարակեց Շրադեր (Schradler, Die
Keilinschriften am Eingang der Quellgrotte
des Sebenehu), կ'ընդունուէր թէ այլին մուրը
գտնուած արձանագրութիւնք ըլլան՝ հոս մը
Տիգրանպիղեների Ա, հոս մը՝ Տիգրան-
ների Բ, եւ հոս մ'իւր որդւոյն՝ Եստերանպի-
րայր Բ, եւ հոս մ'ալ Սաղմանասարայ Բ՝
որդւոյն Եստերանպիւրայր: Սակայն իրականա-
պէս այլազգ դառայ եւ իրերը՝ Այլին մուրը
բաց ի Տիգրանպիղեների Ա մէջ արձանագրու-
թիւնէն՝ իմն երկու արձանագրիւնք Սաղմանա-
սարայ Բ, եւ ասոնց վրայ ունեցնելու է ուրիշ
ժայռի մը մէջ ունիլ բարձրագիւր եղող քա-
րայրի մը մուրքն վրայ երկու արձանագրու-
թիւններ ալ նոյն Սաղմանասարայ Բ, մէկը

¹ Տեւ իմ բարձրերն՝ ի գիրն Sitzungsab. d. Berl. Akad. d. Wiss. 1899, p. 747. — Verh. d. Berl. anthrop. Ges. 1899 Մայիս, 24-րդ. — Verh. d. Orientalistencongresses in Rom, Mittheilungen d. Hamburger geogr. Ges. (Reisebrief Nr. 8.)

² Բէլք որ արգիւնած էր մասնակցելու այս ուղե-
ւորութեան, յայտ կատարեց նոյնը՝ նոյն տարու չորսուորներն:

միւսին տակը կոփուած քանդակուած: Ինչպէս յետոյ վերագործին Շրագէրի հրատարակութիւնը համեմատելով տեսայ՝ երկու արձանագրութեանց վարկին է՝ շատ թերահասար կազապարուածը, որուն հետեւութեամբ արձանագրութիւնն Ասուրնասիրաւայ կը տրուէր: Ան թէ ցայժմ Տուկլատ-Նինիթ Բ թագաւորին տրուած վարի քարայրին երկրորդ արձանագրութիւնը Սագմանասարայ Բ քարայրին է եւ ուրիշներ չի կրնար ըլլալ, կը ցոյցնէ սա պարագան որ հոն կը յիշուի անունս՝ (Daddu-jid-ri (mât) Dimaski. 1) Ir-lu-li-ni, ուստի Սագմանասարայ Բ հակառակորդը՝ «Պագագէդեր Դամասկոնի եւ Իր-Հու-լինի՝ Համասի», գարձեալ սա յիշատակութիւնը՝ > Կ Ar-za-as-ku-un* ali šarrûti-(ti)-šu ša A-r[ame šarri] > U[ra-ar-ti], այսինքն՝ «Ար-Հու-լին, արտէի տղա՝ Ար-Հու-լին-ու-ար-Հու-լին» (Սագմանասար) կրտուած է այժմ, միայն առաջին տառերուն հետքերը մնալով: Բայց թէ Տուկլատ-Նինիթ չի կրնար ըլլալ, կը ցոյցնէ նաեւ տիրիքը կեցած դիցարոյնիչը: Սագմանասար Բ կը պատմէ իւր Ցարեգրութեանց մէջ որ իւր իշխանութեան 7 եւ 15 տարիները (854 եւ 846 Ն. Ք.) այցելած է Տիգրիսի աղբերակէնց եւ հոն քանդակել տուած իւր արքունի պատկերը: Արդ այն արձանագրութիւնն որ ցայժմ սխալմամբ Տուկլատ-Նինիթի կը տրուեն, եւ վերին քարայրի արձանագրութեանց առաջինը ունին նաեւ թագաւորի պատկերը բարձրաքանդակ քանդակուած: Աւտի տարակոյս չէ մնար որ այս երկու արձանագրութեանց իւրաքանչիւրը վերոյիշեալ Ցարեգրոյց մէջ յիշուած կրկին այցելութեանց ժամանակ քանդակուած է կարգաւ: Ինչորակեան է թէ եւ ոչ անկարելի թէ կարելի պիտի ըլլայ որոշել թէ վերոյիշեալ կրկին տարիներէն որը համարելու է այս կամ այն արձանագրութեան. վասն զի վերին քարայրին առաջին արձանագրութիւնը շատ խելոյ վիճակի մէջ է: Վերին պարին եղբորդ արձանագրութիւնը թէ խօսքերուն եւ թէ պարունակութեան կողմանէ զրեթէ նոյն է «Ահ-նալգեր քարայրին» մտից վրայ գտնուած երրորդ արձանագրին հետ: Երկուքն ալ գրուած են այցելութեան մը ժամանակ որ յատկապէս յիշուած չէ Ցարեգրոյց մէջ, զոր սակայն շատ

հակառակ էմ թագաւորին 31 տարին կատարած արշաւանայ հետ կապելու ուստի այս կամ յորդ տարիէն համարել: Ասոր կը համաձայնի այն պարագան որ երկու արձանագրութեանց մէջն ալ յանուանէ կը յիշատակուի Գիլգան աշխարհի հարկը: Ասի այնպէս պիտի չարմարի թագաւորին 27 տարին կատարած արշաւանաց, որ միայն կրնար նկատի առնուիլ: Ի հարկէ իօսք անգամ չ'ըլլար թէ ինքն Սագմանասար անձամբ երրորդ անգամ Տիգրիսի աղբերակէնց եկած ըլլայ, ընդունուի թագաւորութեան 27 կամ 31 տարին. վասն զի երկու արշաւանաց համար ալ թագաւորին տարեգրական բնագիրը բացորոշ կը պատմեն թէ Դայան-Աշուր տուրտունը խաւարեցաւ, իսկ թագաւորը Ասորեստան մնաց: Ասկէ ալ կրնանք մեկնել թէ ինչոպիս երկու արձանագրութիւնը չունին մէկտեղ թագաւորին բարձրաքանդակ պատկերներ: Այս երկու արձանագրութեանց մին (ըսն Տիգրիսի քարայրին վրայ քանդակուածներուն երրորդը) հրատարակած է արդէն Շրագէր ըստ բաւականին լիակատար Միայն Ե եւ Ը հատակոտորները քովքով դնելու է, Ե՝ աղբերուն սիւղը, Ը՝ աղբերուն վերջը պարունակելով: Արձանագրութեան (b + c) ծայրը կամ վերջը բաժնուած է արձանագրութեան սիւղէն (a) եւ քանդակուած է դէպ ի քարայրին աւելի ներսը:

Միւսիւ եւ իմ այս այցելութեան ժամանակ սովորաբար արձանագրութեանց միջին Տուկլատ-Նինիթ Բ եւ միւսին Ասուրնասիրաւայ թագաւորաց տրուելուն պատճառներէն էր նաեւ այն կարծիքը թէ այս ակնադիւրս ըլլայ Սուրնասիրաւային, ուր՝ ինչպէս Ասուրնասիրաւայ իւր Ցարեգրութեանց մէջ կը պատմէ, քանդակել տուաւ նոյն թագաւորին իւր եւ իրեն հարց (Տիգրապատիկները Ա եւ Տուկլատ-Նինիթ Բ) պատկերները: Սակայն քանի որ ոչ Տուկլատ-Նինիթն է եւ ոչ Ասուրնասիրաւայէն հոս պատկեր եւ ոչ արձանագրութիւն մը կը գտնուի, չենք կրնար նշնացնել քարայրս Սուրնասիր ջրոյն հետ: Սուրնասիր ակնադիւրս ուրիշ տեղ մը փնտռելու է: Ասոր կողմէն է այն կէտն ալ որ հոս գտնուած արձանագրութեանց՝ ինչպէս նաեւ Սալմանասարայ Բ Ցարեգրութեանց մէջ՝ չի կրուիր Ասուրնասիր ակնադիւրս, այլ Տիգրիսի ակունքը: Աւելի պատահական պարագայ մ'ալ նպատակ էր զայս Սուրնասիր հետ նշնացնելուն: Գետը՝ որ ստուգիւ Տիգրիսի աղբերակէնց գետակներէն մին է, եւ նախ իւր ընկալածքին առաջին մասին մէջ՝ «Բիլկիլէն-սու» կը կո-

1 Գրուած՝ Imeri-Su.
2 Այսպէս, ամեն ատուանան մնալու ու որոշ
մնացած է:
3 Ա միայն մասամբ մնացած է այժմ:

չուի, յետոյ կը հասէ «Սեբեննէն, կամ՝ «Ջիրե-
ննէն», գիրով մ'առջեւէն եւ անկէ վեր» ինչպէս
յաճախ կը պատահէ՝ «Սեբեննէն-սու» կը սկսի
կորուրիլ։ Ինչպէս կը տեսնուի անշնան է անուան
այս հեռաւոր նմանահնչունութիւնը, որ բաց
ստորի գետին հեռագրոյ ընթացքին անուն է,
եւ ժշ թէ բուն աղբերական։ Դարձեալ բուն
ափաղղոր քարայր մը չէ եղածը. մանաւանդ
թէ գետն երկար ժամերով բաց ընթանալէն
եաքը կը մտնէ ժայռափոր ստորերկրեայ փա-
պուղի մը որ հազարամերէ մը քիչ մ'աւելի
երկայն է։ Այս տեղն՝ ուր գետը կրկին բաց
կ'ըլլէ քարայրի միջին, մինչեւ հիմայ համա-
բուած էր գետին բուն սկզբնական ափաղղորը։

Կարծէի թէ ես եղայ առաջին անգամ
այս բանս՝ որ այն աեղոյ ընկնեցրուն շատ լաւ
ծանօթ է, գիտնականներն դիտողը, եւ ուրա-
խացալ մը յետոյ ի Յփլիս Կալմանի մէկ գործ-
քին մէջ (Neumann, Vom goldenen Horn
zu den Quellen des Euphrat) յիշատակուած
գաղ Պլինիոսի մէկ տեղը (Plinius, VI, 128), որ
կը ցուցնէ թէ ես միայն նորէն գտած եմ ինչ
որ հեռութեան մէջ արդէն ծանօթ ի Պլինիոս՝
իջր չէ՞ «Պէտք է Տիրիոս մասին ալ ըսել...
Ասան զի ընթացիւք եւ գտնով այլակերպ
ըլլալով, կը կարէ կ'անցնի դէմ ելլող ճաւրոս
ընդը՝ մտնելով խոռոչ մը եւ տակէն ընթանալով
միւս կողմէն դուրս կ'ըլլէ. տեղը Զորոանդա
(Zoroanda) կը կոչուի. նոյն ըլլալն անկէ յայտնի
է՝ որ միջը ձգաածները հետը կը բերէ»,
այսինքն նոյն գետն է ապահովապէս, վասն զի
ինչ որ վերը մէջը կը նշուի՝ վարը մէկտեղ
դուրս կու գայ։ Եւ որ ժամանակներս այս դիտո-
ղութիւնն ըրած է — ինչպէս վերադարձիս երբ
Վիեննա էի՝ իմացալ ուսումըս պէտք ճամաշէկէն
— արդէն տարիներ յառաջ Տէյլոր եւ հրա-
տարական Աշխարհագրական Ընկերութեան
թերթին մէջ. (Taylor, ի գիրս՝ Journal of
the Geographical Society XXXV, 1865, p. 41.)

Աստիճանական — բեւեռագրական ուրիշ
գիւտերն կը յիշեմ ընկերներ քանի մը (գոնէ
երկու՝ հաւանորէն երեք) կողմողներու ասորես-

տանեան թագաւորաց, որոնցմէ գոնէ մին որո-
շակի Աստիճանագրական է, որ քրդաբնակ Բա-
բիլ գիւղը կը գտնուի, Զէդրեհհէն իբր շորս
ժամ հեռու գեղ հիւսիսային արեւմուտը։¹

Դարձեալ Մուսուլ տեսնը բազմաթիւ
օրինակներով թրծաղիւսի արձանագրութիւն մը
ճուղաւոր-Նիւիւր Եւաջնիւ (իբր 1300 Վ. Գ.)
որ ապահովապէս հնոյն Ասորի տեղէն (այժմ՝
Գալաթա Էրզրում) պէտք է ըլլալ։ Անթիւ
ուրիշ արձանագրութիւններէն զոր տեսնը
Մուսուլ ու շրջակայքը, յիշուի թող հաստիւ-
տար մը ուր «Մըգիստու», անունը կը կարգա-
ցուի, յայտնապէս հասկնալով Արգիստիս
անուն խաղեան թագաւոր մը, եւ վերջապէս
թրծաղիւսի արձանագրութիւն մը՝ ուր Սան-
հերիւ կը խօսի KAK.ZI քաղաքի մը պարսպաց
շինութեան մասին, քաղաքի մ'որ Աստիճանագր-
ական արձանագրաց տակն մեծ դեր խաղացած է,
եւ որուն դիրքը՝ թէ եւ ոչ վերջնականապէս՝
գոնէ կրնանք որոշել ամփոփելով բաւական նեղ
շրջանի մը մէջ։

Հաստագրական հայերէն արձանագրու-
թիւններ՝ նորագոյն կամ հնագոյն ժամանակ-
ներէն՝ մեր ուսումնասիրութեան շրջանէն դուրս
նկատել ստիպուած էինք՝ քանի մը բացառու-
թիւններ միայն ընելով։ Եթէ զստնը ալ նկատի
առնուինք, կրկնէն աւելի աշխատութեան եւ
ժամանակի պէտք կ'ար։

Ուրիշ տեղ մը ամփոփ կերպով պիտի
խօսինք մեր գտած բաւական քանակութեամբ
այլեւայլ ժամանակամիջոցներու վերաբերող
քանակագործներու մասին։ Թէ խաղեանց քան-
դակագործ պատկերացման արուեստն անծանօթ
չէր, կը ցուցնեն թուրքաբաշէի պղնձափաշան-
ներն՝ որ այժմ Լնտոնի եւ Բերլինի թանգա-
րանները կը պահուին։ Քանդակներ՝ որոնք
կրնան խաղեան ծագում ունենալ, գտնուցան
երկու տեղ. բայց ստանց ճշդիւ որով ըլլալն առ
այժմ կրնայ խորագրական մնալ։

Դասական հնութեան ճիւղին կը վերա-
բերին նախ երեք յունական արձանագրութիւն-

¹ Այս միջոցի պայծառ իմացոյ — ինչ որ արդէն
յառաջ անօրոշարաբ կ'ըրանէի — թէ Բաբիլ քաղաքակ-
ն ուր կը գտնուի այժմ կողմողներու ընկերը, ըստ հաստ
նորէն Աստիճանագրականը։ Վերջոյ Տիրիոսի հա-
րուակողը, Միջագետաց մէջ գտնուիլ պայծառ կը տես-
նուի Աստիճանագրական Տարեգրաց տակն տեղեկութիւն-
ներէն. (տես իմ գիտութիւններս ի Verh. d. Berl. anthr.
Ges. 1899 չմաս. էջ 610 եւ էջ 598, եւ դարձեալ իմ
առաւ տեղեկութիւններս 1900, Յուսուս և գիրս Zeitschrift
für Assyriologie XIV, 3.)

ներ: Առաջինը գտնուեցաւ Մայաֆորգին քաղաքին հիւսիսային դրան վերին որմին վրայ, ուր կը պատմուին պատերազմներ ընդդէմ “Հռոմէոյ”, Բայց “Հռոմէոս” (Ρωμαίοι) կը կոչուէին նաեւ Բիւզանդեանք, ուստի անհրաժեշտ Տարկ մը չկայ Հռոմէական ժամանակէն ըլլալուն: Բայց վերինն է կամ Հռոմէական ժամանակէն ընդհատակէն զարմանալի շիրմագիր մը, զոր գտայ Անիի քով Վաղը գիւղը՝ Մալաթիա-Անի ճամբուն վրայ: Արաբկիր-չայ գետակին վրայ շատ վերջ գեղանկար բարձրագիր կանգնած քարայրներու: Քաղաքի մը մէջ քանդակուած է այն, եւ կը ներդրուէ՝ որչափ կ’երեւայ յոռի կերպողեաններով (distichon)՝ Հռոմէականսերնդէ տիկին մը, զոր իւր ամուսին այնչափ սիրած ու յարգած է որ մինչեւ արձանագրութեան մէջ երկնից օրհնութիւնը կը Տայէն անոր վրայ որ վաղը մը կամ ուրիշ ծաղիկ մը նուիրէ անոր: Իսկ անոր վրայ՝ որ գէշ կը խորհի (ἀτάσθαλα μερμηριζών) տիկնոջ մասին, կը խնդրէ որ ինչնայ անպարտաճեման անէնքը: Այժմ չեմ կրնար տակաւին մանրամասն տեղեկութիւն տալ եւրոպաց յոշնարէն արձանագրութեան մը վրայ, զոր բարդութիւն նորերս գտաւ Բելք Աշքէլէ-վաղը մէջ:

Ուղեւորութեան յատուկ խնամցը նիւթն եղաւ: Քանտիփոնի ուղին փնտռել գտնել: Այս նկատմամբ իբր նշանաւորագոյն արգիւնը թող յիշուին հետեւեալները: Ճշգրտել կերպով որոշուեցաւ այն տեղի ու անցած է նա Բոջտան-սու գետը (Կննարիսէս), այսինքն՝ Մուսիա գեղին մօտը: Սղերդի եւ Թիլի մէջտեղ, իւր 7 հազարամետր աւելի վեր քան վերին տեղը: Այս անցքը գտանք ուղեւորութեան երկու անգամներ սոլ իրարմէ անցան: Քանտիփոնի նկարագրութեանց ամէն մանրամասնութիւնը կը համաձայնին նաեւ այսօր: Դարձեալ շատ կարեւոր Համարելու է այն կէտն որ Յոյնք արեւելեան Եփրատը (Մուրատ-չայ) անցած են սուղգիւ իւր աղբերականց շատ մասէն, ճշգրիտ ինչպէս Քանտիփոն կը պատմէ: Արգեամը շատ յառաջացած են շեղելով դէպ ի արեւմուտք են Մելազ-կերտի դաշտը կտրելով հասած մինչեւ Գարա-քիլիսիէ կողմը Ալշշերտի մէջ են հոս գետը անցած են: Այս իրերը ճանչնալն եւ ասոր պատճառներն որոնք կապուած են նոյն երկիրներու գեանոյն կազմակերպութեան հետ եւ որոնց համար այնչափ խտրութեան են դէպ ի արեւելք,

1 86a Sitzungsab. d. Berl. Akad. 1899, p. 746, տաւ. 1

մեծայարգ պտուղ են Բելքի կատարած ճաշարդն: 1

Տէգրանոկերտի (Tigranokerta) բուն տեղը որոշուի համարնոր ատաղձ վասակցեալը Մայաֆորգին քաղաքը հետազոտելով: Նիքէ նկատողութեան չառնուելը Ցակիտտի (Տարեգիրը Ժեմ, 5) տուած տեղեկութիւնը՝ «Դ քաղաքովն հասնաւ անկան են ուրիշ տեղեկութեանց (օրինակի համար Tabula Peutingeriana կոչուածին), այսինքն թէ Ցիգրանակերտ 37 մղոն հեռու ըլլայ Մերնէն, եւ թէ Սաիաւի կարծեաց դէմ՝ որ հին Ցիգրանակերտը կը համարի արդի Ցէլլ-Արմէնը, Բելքի յառաջ բերած պատճառներու ծանրաշխուծիւնն ընդունելը, 3 այն ատեն պէտք է որ իմ հետազոտութեանցս ամսանալոյ՝ զորոնք ըստ իմ խնդրանցս յետոյ Բելք լուսացայ որոշ ուղղութեամբ մը, իբրեւ շատ հասաւ նական համարիլ թէ հին Ցիգրանակերտն առջեւին կը դնէ Ֆարկիսը, ինչպէս նոյն կարծիքն արդէս յառաջ յայտնած էր Մուրտկէ: Արգեամը ալ տեղւոյն հանգամանքներն ամենալուս կերպով կը համաձայնին թէ քաղաքին դրից մասին եղած տեղեկութեանց ամենամեծ մասին եւ թէ Ղուկուլեան ճակատամարտին գետնոյն նկարագրութեան հետ:

Երբ ընդարձակ տեղեկագրութիւններէն 3 յիշուի հոս ի մասնաւորի միայն հետեւեալը: Իմ կողմանէս հետեւեալը կըցայ գիտել: Ցիգրանակերտի մասին մէկ կողմանէ կ’ըստի թէ Մուսիա լեռան ոտը կ’իյնայ (Սարաբուն ԺԱ, 12, 4, էջ 552), եւ միեւնոյն ժամանակ թէ բարձրագիր է: Արդ այս երկու պարագաներն որ առեւերելոյմս հակասական կ’երեւան՝ ճշգրիտ կը

1 Մուրատնոն տես Քիլիսի մարզախօսութեան ընկերութեան Գլխավորի եւ Դեղնակերպի Նաթի մէջ Բելքի տուած տեղեկութիւնը (հրատարակած է Zeit. f. Ethnologie 1899, p. 255 ff. եւ Verh. d. Berl. anthr. Ges. 1899, p. 682 ff.) Քանտիփոնի ուղեգրին մասին մը հասած արդեանց հետ կը համաձայնին յառաջ ուրբախը կտրելով օդն նկարագրութիւնը զոր ըստ է խնայ կերպի մը գրութեան մէջ՝ “Իբրեւ Մուրատն Զապատեան մինչեւ Պոսիս-Երատն, ըստ Քանտիփոնի “Արշաւանց Գ, 8, 6-7, 6, 4 (Hans Karbe, Der Marsch der Zebtauensend von Zapates zum Phasis-Araxes, nach Xenophons Anabasis III, 3, 6-IV, 6, 4, 1րէւ. Programm des Königstädtischen Gymnasiums 1898 Զապատն), Այս գրքին մասին տեղեկութիւն առի միայն վերադարձեալ եղաւ:

2 86a Verh. d. Berl. anthrop. Ges. 1898, p. 414 ff. Արդիւ, եւ յաւելոյր:

3 Իմ բերանացի տեղեկութիւնը 1898 Մայիսին Մայաֆորգին այցելելուն մասին տես Verh. d. Berl. anthr. Ges. 1899, p. 800-8 Հոկտեմբեր, եւ Belok, Majafarkin und Tigranokerta, Թուականագրութեան Մայաֆորգին 17 (5) Հոկտ. 1899, որ ապագայուն է Ալշշերտեան թերթին մէջ. (Zeits. f. Ethnologie, 1899, p. 263-275.)

գտնեցին ֆարկինի համաժառ. վասն զի նստած է ուղղակի այն լեռնաշղթային ոտքն՝ որ Հազրու լեռինը (Հազրու-դաղար) եւ՝ արեւելեան մասին մէջ՝ նստե ֆարկինի լեռինը (ֆարկին-դաղար) կը կուռնին. բայց քաղաքն ու այս լեռնաշղթայէն գէպի ի հարաւ գետինն համաժառաւ բար շատ շուտ կը ցածնայ, մինչեւ բոլորովին դաշտակերտին մը կը հասնի՝ հարաւ-արեւելք ուղղութեամբ գէպի ի Բատման-սու, եւ հարաւ՝ գէպի ի Տիգրիս. այնպէս որ քաղաքն իւր շրջակայ երկրին համախառնութեամբ շատ բարձր դիրք ունի: Այս վերջին պարագան չի յարմարիր ՏԵԼԼ-Էրմէնի ինչպէս ինքն իսկ Սախաւ կը նկատէ:

Յակիտսի ըսածին համաժառ «Եկեղեցիորոս» ոչ արհամարհելի լայնութեամբ գետ մը (amnis haud sperranda latitudine) քաղաքն բոլոր-տիքը կը պատէ: Այս առաջ առաջադուր ֆարկին-սու գետոյն այլեւայլ աղբերականց բազուկներ կը պատեն քաղաքն, որոնք՝ ինչպէս Մոմէն գուշակած էր,¹ մեծաւ մասամբ պարսպափոսեալ ալ տեղ կը բռնէին: Կանե քաղաքին կազմակերպութիւնն որոշելու ցուցնէ որ Դոշ հզօր իշխող կամքի մը պարտական է իւր ծագումն ու շինութիւնը: — Զորքանսկիւն հակայ հիմնորմ մը շէջ անկիւններով, որ շատ մասամբ նմանութիւն ունի բարեկարգան քաղաքներու. աղիւստամասնացեալ, շինուած է իւրեւ հիմն բուն քաղաքապարսպին աւ շէքերուն: Կը գուշակեն որ դիտաւորութիւն կար այս հիմնորմն շրջապատուած միջոցը շինել աւարտել աւամարայ ձեւով: Բայց այս չէ եղած. եւ այս՝ կրնայ մասամբ մեկնել այն տեղեկութիւնը թէ Տիգրանակերտ կործանեցան երբ քաղաքը աւակախի աւարտած չէր: Ազգի վերնապարտակները աւշ ժամանակէ են՝ իսլամական ծագմամբ, ինչպէս կը ցուցնեն պարսպներու մէջ հիւստան շատ բազմաթիւ քուֆի եւ արաբացի արձանագրութիւններ: Բայց այս վերնապարսպին հիւսիսային դրան վրայ կը գտնուի վերը յիշուած յունարէն արձանագրութիւնը, որ հաւանօրէն քաղաքին հնագոյն շինութենէն է: Կուարտան քաղաքը ագուցուած են կրկին հնո, որ վերնաքաղաքին վերջին կործանման ժամանակ կեցած էին:

Պլուստարքոսի պատմած ճակատամարտի նկարագրութեան համաժառ Լուկուլլոս՝ երբ Տիգրան մերձեցաւ բանակաւ, թողուց քաղաքը՝

¹ Моммзен, в «Hermos» IX, p. 139,

զոր պաշարած էր միայն 6000 հոգի թողով հսկելու համար, եւ քաղաքացաւ եւ բանակեցաւ «ի մեծ դաշտին առ գետով»: Այն կիրճը, որմէ ֆարկին-սու գետը հարաւ-արեւելեան ուղղութեամբ գէպի ի Բատման-սու կը վազէ, Լուկուլլոսի համար ետ քաղաքելու բնական գիծ մըն էր: Ասով հասաւ այն՝ «մեծ դաշտը գետոյն վրայ», Բատման-սու գետին դաշտավայրը: Այսպիսի դաշտ մը որ յատկապէս իբր նկարագրական ինքնուրոյն հանգամանք մ'ունենայ գետ մը, կը պահի ՏԵԼԼ-Էրմէնի քով:

Ճակատամարտին նկարագրութեան համար միւս կարեւոր կէտերն են՝

1. Գետը, որուն քով բանակած էր Լուկուլլոս եւ որուն ընթացքին հետեւեցաւ յետոյ, մինչեւ որ ապա գործաւ եւ կարեց անցաւ գետը, պէտք է որ հոս գէպի ի արեւմուտը դառնայ:

2. Տիգրանի մերձենալն մինչեւ այն տեղ, ուր գետոյն գէպի ի արեւմուտը դարձած տեղը Լուկուլլոս յարձակեցաւ իրեն վրայ, պէտք է որ Տիգրանակերտէն կարելի ըլլայ տեսնել:

3. Այն տեղն ուր Հալպէ կեցած էին, գետոյ մօտ ըլլաւ մը պէտք է որ ըլլայ, որուն վրայ եղաւ Հռոմէացեաց առաջին յարձակումը:

Յատուկ պատճառներով ինծի անկարելի եղաւ տեսնել տեղն այս ինքիւրները մանրամասն հետազոտել: Ինչ որ կրցայ հարցնել՝ այն արժէքը միայն ունեցաւ որ իբր ապահով հաստատուեցաւ Բատման-սու գետոյ հունանց ըլլալը ջրոց նուազութեան առնել՝ որ միայն կրնայ խնդրոյս մէջ նկատի առնուիլ. իսկ միւս անհրաժեշտ կէտերը Բելք կրցաւ յետոյ իւր այցելութեան ժամանակ հաստատել որ ստուգիւ իրապէս այնպէս կան այս տեղ:

Հետաքրքրական է այն պարագան որ ինչպէս ՏԵԼԼ-Էրմէն նոյնպէս ֆարկին բոլորովին այլալեզու շրջակայից մէջ փակուած հայկական վիճակ մը կը կազմէ: Ֆարկինի կողմերը միայն քրդերէն կը խօսուի, ՏԵԼԼ-Էրմէն արաբախոս երկրի մը ճիշդ մէջտեղը կ'իյնայ: Ուստի միտեալ եմ կարծելու որ ֆարկին միտաւելու ենք հին Տիգրանակերտը (ինչպէս արդէն Մուլազի կը գուշակէր). իսկ ՏԵԼԼ-Էրմէն նոյն ժամանակը հիմնուած եւ Պարթեւաց գէմի անգնուած յաւաքագահ կայան մը նկատելու է: Սակայն կրկին կը շեշտեմ որ Մայաֆարկինի դիրքը չի յարմարի Յակիտսի տուած տեղեկութեան հետ՝ նկատմամբ Տիգրանակերտի եւ Մոմէնայ մէջ եղած հեռավորութեան չափոյն, այն ձեւով՝ որով այս չափս հաղորդուած է մէզի: Մանրա-

